

Дар'я Черкаська (м. Київ)

«Чи знають товариші історики?» Лазар Славін у контексті боротьби з «українською буржуазною наукою»

У статті розглянуто вплив політичних процесів наприкінці 1930 – 1940 рр. на діяльність науковців на прикладі відомого археолога, члена-кореспондента АН УРСР, директора Інституту археології АН УРСР у 1939-1941 та 1944-1945 рр. Лазаря Мойсейовича Славина.

Ключові слова: Л. М. Славін, історія археології, «ждановщина», пізній сталінізм.

Daria Cherkaska

Do historians know? Lazarus Slavin in the framework of countering with “ukrainian bourgeois science”

During the period starting from mid-1930s and thru 1940s the historical science in the Soviet Union was under total control of communist ideology. The influence of societal and political processes upon the development of scientific historical research can also be seen very clearly throughout that same period. All historical science institutions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic were guided by communist ideology and all the research produced at that time was dominated by formational approach to interpretation of historical events. As a representative of Ukrainian Soviet scientific community, Lazarus Slavin, having just moved to Kiev in 1938, did not only begin to actively incorporate himself into the life of archaeological science of Ukrainian SSR but also started working with the Institute of History of Ukraine as a member of the collective of authors working on the Institute's behalf. The time from 1930 thru 1950 became the period of consolidation of Ukrainian Soviet historical science. But the rise of patriotism after the end of the World War II, newly resurrected investigations into “traitors”, “spies” and “enemies of the state” and the peak of the confrontation with “Ukrainian bourgeois science” (first and foremost with historical scientific concepts of Mykhailo Hrushevsky have become a reason for harsh criticism of the representatives of historical scientific community working in the Academy of Science of Ukrainian SSR. As a result of this process quite a few works of the Ukrainian scientists were confiscated and removed from public access for many decades (practically until the Ukrainian independence in 1991). It has also led to realignment of the entire historical science according to the principles that were imposed by the political agenda of the Communist Party. Despite all the obstacles encountered during his scientific and pedagogical career L. Slavin has remained primarily a researcher and a mentor. And in order to advance his scientific and teaching endeavors he had to adjust to the realities of the life in science at that time.

Key words: Lasarus Slavin, history of archeology, “zhdanovschyna”, late Stalinism.

Дарья Черкасская

« Знают ли товарищи историки?» Лазар Славин в контексте борьбы с «украинской буржуазной наукой»

В статье рассмотрено влияние политических процессов конца 1930 – 1940 годов на научную деятельность ученых на примере известного археолога, члена-корреспондента АН УССР, директора Института археологии АН УССР в 1939-1941 и 1944-1945 гг. Лазаря Моисеевича Славина.

Ключевые слова: Л. М. Славин, история археологии, «ждановщина», поздний сталинизм.

У другій половині 1930–1940 років історична наука у Радянському Союзі була під повним контролем комуністичної ідеології. Протягом зазначеного періоду яскраво прослідковується вплив суспільно-політичних процесів на провадження наукових історичних досліджень. Усі історичні інституції УРСР у своїй діяльності були підпорядковані комуністичній ідеології, а у дослідженнях домінував формаційний підхід у розгляді історичних явищ. Керівні посади були закріплені за членами комуністичної партії, але, на відміну від умов 1930 рр., були призначені професіонали, але спеціалісти радянські, котрі пережили або бачили репресії та переслідування 1930 рр., що й відбилося на їхній моделі поведінки та стилі управління й веденні наукових досліджень.

Метою даного дослідження є аналіз діяльності археолога, члена-кореспондента, дослідника античних колоній Північного Причорномор'я, директора Інституту археології АН УРСР (у 1939-1941 та 1944-1945 роках) Лазаря Славина, у контексті ідеологічних та політичних процесів («ждановщини»), що відбувалися у історичній науці.

Тема історії радянської історичної та археологічної науки у добу пізнього сталінізму є достатньо висвітленою у радянській, сучасній українській та російській історіографії. Першими роботами, де була піднята ця тема є праці, що виходили в СРСР (1947-1991). Це праці, які присвячені ювілеям Академії наук УРСР¹. Також до робіт цього періоду слід віднести праці з історії

археології УРСР (Л. Славін², І. Шовкопляс³). Але для всіх них спільною характерною рисою є описовий характер викладення фактів та чітке підпорядкування марксистсько-ленінському вченню. Важливою ознакою праць цього періоду є пропагандистський характер їх написання.

Другою групою праць є дослідження, видані за доби незалежності України (1991-2016). В цей період в історичній науці впроваджуються нові методи та підходи до аналізу історичних явищ і процесів. Питання розвитку історичної науки в СРСР викликає підвищений інтерес у наукових дослідженнях. Пожвавлення такого зацікавлення пояснюється ще й доступом до раніше недоступних джерел. В цій групі праць окремо слід виділити роботи присвячені історії діяльності Академії наук загалом та окремих її інституцій (Інститут історії⁴, Інститут археології⁵), але на відміну від аналогічних за тематикою праць радянського періоду, в українській історіографії радянська історична наука розглядається в контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися в країні і критикується заідеологізованість наукових досліджень цього періоду.

Окремою групою праць слід виділити роботи присвячені дослідженню наукової та науково організаційної діяльності Л. М. Славина в зазначений період^{6,7,8}.

У середині 1938 року Л. М. Славін був направлений з Державної академії історії матеріальної культури (м. Ленінград) до Києва на посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР. Спочатку це переведення мало бути на

¹ Ювілейний збірник, присвячений тридцятиліттю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: видавництво АН УРСР, 1947. – 386 с.

² Славін Л.М. 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР / Л.Славін// Археологія – 1947 – вип.1. – с. 65-84.

³ Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1966) / І.Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка. – 1969. – 343 с.

⁴ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1936–1947/Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ред. кол. Г. В. Боряк. - О. П. Реєнт. – В. А. Смолій (голова); Упорядн. О. С. Рубльов. – О. В. Юркова. – К.: Інститут історії України НАН України. - 2011. – 630 с.

⁵ Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. редактор Толочко П. П. – К.: ВД «АДЕФ-Україна». – 2015. – 668 с.

⁶ Ветштейн Р.И. Человек. – который окрылял людей / Р.И. Ветштейн // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. – К. – 1996. – С. 49.

⁷ Піоро І.С. Феномен кафедри археології в умовах Радянської України / І.С. Піоро // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. – К. – 1996. – С. 48.

⁸ Корпусова В. М. Лазар Мойсейович Славін – Директор Інституту археології Академії Наук України / В. М. Корпусова // Археологія. – 2007. – № 1. – С. 31–39.

один рік^{9,10}, але, за збігом обставин, вчений залишився працювати у Інституті археології АН УРСР до своєї смерті (30 листопада 1971 року).

Запрошення на керівну посаду до Інституту археології АН УРСР науковця з Ленінграду відповідало ще одному важливому завданню, яке вписувалась в ідеологічні засади сталінської моделі управління в сфері науки. А саме, об'єднанню у спільних науково-методично-ідеологічних засадах основних наукових інституцій СРСР: Ленінграду, Москви та Києва (у даній розвідці не вказуються наукові центри у інших містах Радянського Союзу, проте безумовно це була загальнодержавна кампанія – Авт.).

З грудня 1939 року Л. М. Славін почав викладати археологію на кафедрі історії стародавнього світу в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. З 1940 року, після переведення до Львова М. І. Ячменьова, Лазаря Мойсейовича було призначено Президією АН УРСР на посаду директора Інституту археології. 1939 року, цього ж року науковець був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. Наступного (1940) року прийнято до членів Комуністичної партії. Слід зазначити, що Л. М. Славін було запрошено до УРСР не створювати нову інституцію, а відновлювати роботу Інституту археології після того, як, через хвили репресій 1930 рр., наукова установа втратила більшу частину своїх співробітників. Крім організації археологічних досліджень, в цей період Інститут археології АН УРСР на чолі з його директором активно брав участь у спільній роботі з іншими інституціями АН УРСР, в першу чергу з Інститутом історії України.

На другу половину 1930 рр. припало завершення інституціонального оформлення історичної науки в УРСР. Інститут історії було створено 1936 року на базі ряду кафедр і комісій АН УРСР та Інституту історії України ВУАМЛІН. Першочерговим завданням для представників історичної науки стало створення наукової та науково-популярної літератури для дослідників,

студентів та широкого кола читачів. По-перше, було необхідно узагальнити ті дослідження, що провадилися вже радянськими науковцями, по-друге, потрібно було перекрити гостру нестачу підручників та посібників для студентів ВНЗ, і, нарешті, історична наука мала у своїх висновках відображати і підтверджувати ті догми і положення, що лежали в основі внутрішньої політики Комуністичної партії.

У кінці 1930 років розпочалася робота над узагальнюючою працею з історії України – видання серії «Нариси з історії України» (1937-1944 рр.). Планувалося видати 17 випусків нарисів, але надрукувати всі заплановані випуски не вдалось.

Для узагальнення доробку радянських дослідників і створення методичних матеріалів для навчання студентів 1940 року колективом від Інституту історії України та Інституту археології АН УРСР було видано «Короткий курс історії України»¹¹. Хронологічно була охоплена історія України від найдавніших часів до радянського часу, і ця праця базувалася на «сталінському варіанті марксизму». Авторами посібника були такі науковці: С. М. Белоусов, К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, М. І. Супруненко, М. Н. Петровський, Л. М. Славін, Ф. О. Ястребов. У основу цієї книги були покладені настанови з «Історії ВКП(б). Короткий курс», автором якого був сам Й. В. Сталін. Одним із цікавих проявів такого наслідування стало практично повне дублювання заголовків розділів та підрозділів.

У вказаній публікації Лазар Мойсейович Славін був автором першого розділу «Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави»¹². Розділ був написаний на 18 сторінках, структурно поділявся за хронологічним принципом на періоди: давній кам'яний вік (палеоліт), новий кам'яний вік (неоліт), епоха міді і бронзи, кіммерійці і скіфи, грецькі колонії, сармати, готи, гуни, слов'янські племена. Розділ містив чотири таблиці ілюстрацій та одну карту. Спираючись на матеріальні джерела, у підрозділах

⁹ Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН (Російська Федерація. - м. Санкт-Петербург), ф. 35, оп. 5, спр. 282 (Личное дело Л.М. Славина (1929 – 1938)), арк. 35.

¹⁰ Автор висловлює щире подяку Любов Григорівні Самойленко за допомогу в отриманні доступу до матеріалів з Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН.

¹¹ Історія України: Короткий курс / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.

¹² Історія України: Короткий курс / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 5-22.

автор дав чітку характеристику кожному із зазначених періодів. У тексті науковця чітко прослідковувався формаційний підхід. Основною ідеєю цього розділу було висвітлення розвитку виробництва та матеріальної культури давнього населення території України.

Особливо цікавим і характерним для наукових праць кінця 1930 – початку 1940 рр. став початок підрозділу «Слов'янські племена»: «Український, російський і білоруський народи, такі близькі мовою, культурою, характером і територією, мають спільний початковий період історичного розвитку і тісно зв'язані між собою на протязі багатьох століть боротьбою проти зовнішніх ворогів»¹³. Це, фактично, необхідна на той період фраза, адже історичній науці необхідно було підтверджувати тезу про «три братні народи». Варто відмітити також інший факт – за національністю Славін був єврей, котрий народився у Вітебську, вищу освіту здобував в Ленінграді і тільки 1938 року переїхав до Києва, тому писав свій розділ у цій книзі, хоч і з помилками і великою кількістю русизмів, але українською мовою.

У червні 1941 року, після початку війни, було прийнято рішення про евакуацію наукових працівників Академії наук УРСР з території України до Уфи задля для продовження наукової діяльності. У першу чергу були евакуйовані представники технічних спеціальностей, котрі мали звання академіків, членів-кореспондентів, професорів¹⁴. Частковій евакуації підлягало і майно Академії, але в першу чергу це було устаткування лабораторій. Багаті колекції, фонди, архіви та бібліотеки Академії були залишені у Києві (це в першу чергу стосувалося інститутів Суспільного відділу АН УРСР). За спогадами учениці Л. М. Славина В. М. Корпусової¹⁵ відомо, що на початку липня 1941

року за таємним наказом до Уфи здійснювалася евакуація виключно дійсних членів АН УРСР з родинами. Лазар Мойсейович з родиною також були евакуйовані до Башкирії.

21 липня 1941 року в Уфі¹⁶ відбулося об'єднання евакуйованих інституцій АН УРСР. Із відділу суспільних наук було утворено Інститут суспільних наук, до якого увійшли представники Інститутів історії України, археології, економіки, мовознавства, української літератури імені Т. Г. Шевченка, українського фольклору та Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору. Директором став М. Я. Калинович, а його заступником – Л. М. Славін. У той же час Лазар Мойсейович був секретарем партійного бюро АН УРСР¹⁷.

12 червня 1942 року розпочалася робота Інституту історії та археології, який складався з двох відділів: історії України, який очолив професор М. Н. Петровський та археології, який очолив член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін.

1942 року історики, що перебували в евакуації, видали «Нариси історії України» (авторський колектив: К. Воблий, К. Гуслистий, В. Дядиченко, Ф. Лось, М. Петровський, Л. Славін, М. Супруненко, Ф. Шерстюк)¹⁸. Фактично це було перевидання «Історії України. Короткий курс» 1940 року, але на папері низької якості, без карт та ілюстрацій. Цю працю було перевидано в Канаді 1943 року та у Києві, вже після повернення з евакуації 1944 року. У цих виданнях розділи, автором яких був Л. М. Славін, ввійшли без змін.

Також була завершена робота над першим томом чотиритомного підручника з історії України для вищих навчальних закладів (авторський колектив склали: К. Гуслистий, М. Петровський, С. Юшков, Л. Славін)¹⁹. У цій роботі висвітлюва-

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Частина 1: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.С. Онищенко (голов. ред.) та ін. НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Інститут архівознавства; Інститут археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2007. – С. 11.

¹⁵ Корпусова В.Н. Л. М. Славін – директор Інститута археології України / В.Н. Корпусова // Мир Ольви. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 27.

¹⁶ Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Частина 1... - С. 11.

¹⁷ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): У 2 ч. Ч. 1: Зб. документів і матеріалів / В. А. Смолій, Інститут історії України НАН України, Центр держ. архів громадських об'єднань України; Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур. – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 103.

¹⁸ Нарис історії України / Редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. АН УРСР. Інститут історії; Інститут археології. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.

¹⁹ Історія України: Короткий курс / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.

лися події з найдавніших часів до 1654 року включно. Книга використовувалась у роки війни як навчальний посібник та для популяризації історичних знань серед широкої громадськості. У цій книзі²⁰ Л. М. Славін був автором I розділу «Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави». Це був розширений і доповнений варіант його попередніх публікацій. Робота обсягом 34 сторінки, структурно поділялася за хронологічним принципом на такі частини:

1) давній кам'яний вік (палеоліт): час появи людини на території України, пізній період давнього кам'яного віку (палеоліту);

2) новий кам'яний вік (неоліт): ранній неоліт, трипільська культура;

3) епоха міді і бронзи: загальна характеристика епохи, пам'ятники епохи міді і бронзи на території України;

4) епоха заліза: киммерійці і скіфи, грецькі колонії, сармати, готи, гуни, слов'янські племена.

Незважаючи на розширення об'єму викладу, підхід залишався аналогічним попередньому виданню: формаційним на основі марксистсько-ленінсько-сталінських ідей до розуміння історії. Варто відмітити, що така важлива тема для радянської ідеології, як походження слов'ян, не була вже винесена як окремий підрозділ, а стала тільки параграфом підрозділу «Залізний вік».

Така активність істориків пояснюється кількома факторами: історичні дослідження використовували, як ідеологічну зброю, для піднесення патріотизму в охопленій війною країні, використовуючи такі видання як пропагандистські, враховуючи, що наукова робота велася відповідно до засад сталінської інтерпретації бачення історії: «Але ніколи не були і ніколи не будуть свободолюбиві мужні українці німецькими рабами. Великий український народ живе, бореться, трудиться. Мільйони українців б'ються в рядах доблесної Червоної армії»²¹. Ще однією проблемою, яку вирішували вчені, була більш прозаїчна

і проста – в евакуацію не взяли ніяких підручників, в той час, як вищим навчальним закладам необхідно було продовжувати свою роботу.

У 1944 р. співробітники Академії наук УРСР повернулися з евакуації до Києва. Уже 17 липня 1944 р. Інститут історії України та Інститут археології відновили свою роботу як окремі наукові інституції. Повернення до роботи у Києві не було простим, оскільки треба було відновити матеріально-технічну базу, бібліотеки та лабораторії. Значна кількість співробітників перебували на службі в Червоній армії або загинули під час окупації чи в боях, деякі – емігрували. Л. М. Славін збирав штат Інституту по всьому СРСР: до Києва повернувся, репресований за контрреволюційну діяльність та зв'язок із Спілкою визволення України 1934 року, М. Я. Рудинський^{22,23} Л. М. Славін не просто наважився взяти його на роботу, а й запропонував йому посаду Вченого секретаря (фактично – заступника директора – Д. Ч.). З Молотова (сучасна назва Перм) була викликана І. В. Фабріціус, із Чкалова (сучасна назва Оренбург) – Ф. М. Штігельман, з Ташкенту – Т. Г. Оболдуєва, з Червоної армії – демобілізований Р. Й. Ветштейн²⁴. Слід враховувати той факт, що Л. М. Славін ще до початку війни працював у складі ольвійської експедиції з І. В. Фабріціус, а Р. Й. Ветштейн та Ф. М. Штігельман 1939 року закінчили КДУ імені Т. Г. Шевченка, тобто була певний час студентами Л. М. Славіна.

Практично одразу після відновлення роботи цих установ, їх співробітників почали гостро критикувати. Піднесення патріотизму та зосередження на «українському» аспекті в наукових працях істориків в кінці 1930 – на початку 1940 рр. були витлумачені вищим партійним керівництвом, як прояви націоналізму і антирадянських настроїв.

Фактично, ці роботи стали узагальненням української радянської історіографії, які мали б висвітлювати офіційну історичну концепцію УРСР. Але такі визначні синтетичні роботи, які несли, в основному, ідеологічне навантаження з

²⁰ Там само. - С. 4-37.

²¹ Нарис історії України / Редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. АН УРСР. Інститут історії; Інститут археології. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. – С. 3.

²² М. Я. Рудинський з 1938 року проживав у м. Вологда і працював у місцевому краєзнавчому музеї, не зважаючи на те, що він не був офіційно засуджений, проте повернутися до Києва не мав можливості.

²³ Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. ред. Толочко П. П. – К.: ВД «АДЕФ-Україна». - 2015. – С. 572

²⁴ Корпусова В. М. Лазар Мойсейович Славін – Директор Інституту археології Академії Наук України / В. М. Корпусова // Археологія. – 2007. - № 1. – С. 35.

метою виховання молодих комуністів не могли не бути ретельно проаналізовані. При цьому слід врахувати, що ряд питань з історії українських земель був не тільки визначний з точки зору історичних процесів, але й по факту відіграв роль ідеологічних стовпів, на яких базувалась політична доктрина СРСР (концепція трьох братніх народів, походження слов'ян, утворення та розвиток давньоруської держави, роль Богдана Хмельницького та «возз'єднання» з Московією, громадянська війна тощо).

Одним з перших, свою рецензію 1943 року надіслав професор М. Тихомиров з Москви²⁵. Він спеціалізувався на вивченні давньоруських міст, окрім того, докторську дисертацію він захищав по вивченню «Руської правди».

Вчений назвав розділ, написаний Л. М. Славіним, найбільш слабким з усієї книги. У основному його зауваження зводилися до того, що автор недостатньо пов'язував загальну археологію з конкретними пам'ятками УРСР, недостатню географічну конкретизацію (тобто, не завжди вказував точне місцезнаходження археологічних об'єктів або ареалів археологічних культур), відсутність переліку основних знахідок для пам'яток різних епох. Найбільш розкритикованою стала частина, присвячена слов'янським племенам. Автору закидалась недостатнє висвітлення політичної історії слов'ян. Проте всі зауваження не були спрямовані на критику ідеологічної позиції автора, а стосувалися недостатньої глибини викладеного матеріалу²⁶.

Усі ці недоліки можна виправдати, врахувавши умови написання роботи. Адже, якщо порівняти з довоєнним виданням «Історія України. Короткий курс» 1940 року, де розділ «Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави» був більшим за обсягом, насиченим ілюстраціями, текст – більше прив'язаний до особливостей розвитку саме українських територій. А розділ з видання 1942 року готувався в умовах відсутності необхідної літератури та матеріалів. Можна зробити припущення, що науковець, який переїхав до

УРСР лише 1938 року ще недостатньо добре розбирався в особливостях української археології і його підготовка потребувала залучення додаткових матеріалів (це абсолютно не значить, що Л. М. Славін мав недостатню кваліфікацію, а ще раз підкреслює те, що науковець був направлений на роботу до Києва з Ленінграду, де здобував вищу освіту і безумовно не спеціалізувався на археологічних пам'ятках УРСР. Доречно згадати, що у подальшій своїй науковій і науково-педагогічній діяльності він неодноразово наголошував на необхідності концентрувати наукові дослідження та підготовку фахівців з археології саме на пам'ятках УРСР). Крім того, «Нариси», все ж таки, були скоріш науково-популярною роботою. М. Тихомиров, зрештою, дав позитивну оцінку публікації, але наполіг на врахуванні своїх зауважень перед перевиданням.

В травні 1944 року з критикою роботи інституту історії України виступив директор інституту історії партії при ЦК КПУ Ф. Ф. Єневич. Я. С. Калакура²⁷ вказує, що саме постаті, подібні до Ф. Ф. Єневича стали основним інструментом реалізації політики комуністичної партії в історичній науці та формуванні історичної пам'яті суспільства. Основними звинуваченнями були: широке використання ідей наукової школи М. Грушевського; участь у авторському колективі «зрадників», в першу чергу О. Оглоблина, який за часів окупації перші місяці був призначений німцями на посаду бургомістра Києва; продовження попереднього звинувачення стало те, що у Інституті історії України «отаборилися українські буржуазні націоналісти», які в свою чергу не створили наукової історії України, тобто історії України побудованої на засадах марксизму в трактуванні Й. В. Сталіна; дослідження носили емпіричний характер; ну а директор установи – М. Н. Петровський не зміг організувати політично та ідеологічно правильної роботи Інституту. Ситуація, була ще й загострена тим, що серед українських істориків, на думку Ф. Єневича, загальний

²⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 46 (Протоколи, докладные записки, сведения о работе Академии наук УССР), арк. 105-116.

²⁶ Там само, арк. 107-108.

²⁷ Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій; Тв. кер. проекту І. Колесник; Авт. кол.: В. Андреев, О. Богдашина, В. Ващенко, І. Верба, Д. Вирський, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, А. Киридон, Ю. Кісельова, В. Масненко, В. Осін, А. Острянюк, С. Світленко, О. Удод, В. Яремчук, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 57.

рівень марксистсько-ленінської підготовки був слабкий²⁸.

Впродовж 1945–1947 років ЦК КП(б)У провів п'ять спеціальних нарад істориків, на яких здійснювалось ідеологічне «перевиховання» співробітників Інституту історії України. Їх ініціатором виступив К. З. Литвин – секретар ЦК КП(б) України з пропаганди та агітації. Перша нарада відбулася в лютому 1945 року, друга – у березні 1945 року, третя – вже у червні 1946 року, четверта – через місяць, і п'ята – у квітні-травні 1947 року²⁹. З представників організаторів були присутні: К. З. Литвин, Д. З. Мануїльський, Л. М. Каганович та М. С. Хрущов (були присутні та виступали на п'ятій нараді) і низка партійних працівників нижчого рангу, науковці ж – мали звітувати перед ними і відповідати на критичні зауваження. Основним питанням, що розглядалося на цих нарадах, було «правильне» марксистсько-ленінське висвітлення історії України, особливо – часів Київської Русі. Особливо загострилося питання критики поглядів М. С. Грушевського та його учнів. На п'ятій нараді Ф. Є. Лось озвучив основні помилки в роботі вчених істориків та археологів: «Основною помилкою буржуазно-націоналістичного характеру є те, що автори і редактори цих робіт не поклали в основу періодизації вчення Маркса-Леніна-Сталіна про соціально-економічні формації, а в основу періодизації взяли зовнішні моменти, зовнішні чинники»³⁰; те, що авторський колектив більше уваги звернув на розвиток взаємин українських земель з західноєвропейськими державами, а не з Росією³¹; національний рух висвітлювався не з точки зору класиків марксизму, як класова боротьба³²; «четверте, мені здається, що у викладі, освітленні історії культури автори

і редактори теж допустили помилки. Ці помилки, на мій погляд, виявляються в такому аполітичному освітленні»³³. Вищенаведене ще раз підтверджує, що у своїх дослідженнях науковці мали дотримуватися жорстких ідеологічних рамок. Фактично, це виключало з їх наукових пошуків основні принципи – об'єктивність та науковість.

І, як підсумок, Ф. Є. Лось називав основну причину цих помилок: «Мені здається, що були і живі, які приймали участь у створенні цих робіт, які впливали на створення цієї буржуазно-націоналістичної схеми, саме я можу назвати живих людей, які приймали участь в написанні цих робіт: всім відомий професор Оглоблін, який виявився зрадником під час Вітчизняної війни, Полонська, проф. Крип'якевич, Терлецький та інші. Ці люди, які були пов'язані з роботою інституту і, мабуть, вони вплинули на створення такої хибної схеми в нашій роботі»³⁴.

Підйом патріотизму і зосередження на «українському» аспекті в наукових працях істориків у кінці 1930 – на початку 1940 рр. були витлумачені вищим партійним керівництвом, як прояви націоналізму та антирадянських настроїв. Також важливим аргументом в цьому стало і те, що частина співробітників, колишніх працівників наукових інститутів, у довоєнний час співпрацювали з німцями або емігрували в інші країни. Та, не лише історики були звинувачені в співпраці з окупантами: «У період окупації Києва тут був створений під керівництвом німецьких професорів Археологічний інститут, який існував півтора року під назвою «Крайовий інститут по до- і ранньої історії», основною метою якого була фальсифікація далекого минулого України в бік «виявлення ролі» старо-германських племен в давню епоху на Україні»³⁵. Бажання науковців працювати та

²⁸ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 1: Зб. документів і матеріалів / В. А. Смолій, Інститут історії України НАН України, Центр держ. архів громадських об'єднань України; Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур. – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 122 – 135.

²⁹ Там само. – С. 23.

³⁰ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 2: Зб. документів і матеріалів / В. А. Смолій, Інститут історії України НАН України, Центр держ. архів громадських об'єднань України; Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур. – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 34.

³¹ Там само. – С. 34.

³² Там само. – С. 35.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 36.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 147 (Постановление СНК УССР, докладная записка и переписка о состоянии астрономических обсерваторий и возобновлении работы Института археологии), арк. 18-22.

продовжувати працювати навіть під час війни виглуначувалася виключно як зрада Батьківщини.

Окремо піднімалося питання співпраці із львівськими вченими, яку влучно охарактеризував Кость Гуслистий у своєму виступі: «1939 року ми поїхали до Львова, почали сюди [до Києва] везти буржуазно-націоналістичну літературу»³⁶. Можна відзначити, що таке означення 1947 року не відповідало сприйняттю 1939 року. На цей момент у Львові вчені з Києва отримали доступ до європейської історичної науки, частиною якої в той час була західноукраїнська наукова спільнота. Це пояснювалося тим, що радянська влада слідувала, щоб книгозбірні та архіви знаходилися під пильним оком радянської цензури. Фактично суспільні науки в СРСР були ізольовані від світової науки³⁷.

Але, все ж таки, основним приводом до критики стало те, що у своїх дослідженнях представники наукових інституцій АН УРСР використовували висновки, які висловлював у свої роботах М. С. Грушевський. Так у розділах, автором яких виступав Л. М. Славін, деякі думки Михайла Сергійовича не спростовувалися, а, навпаки, підтримувалися. У своєму виступі, на одній з цих нарад, Лазар Мойсейович зазначив: «Я думаю, що не зовсім праві ті, хто відкидає все те, що писав Грушевським з цього приводу – з питань етногенезу. Тут багато в чому він мав рацію»³⁸. Учений зазначив, що багато археологічних джерел підтверджують зв'язок давніх слов'ян та сучасних українців (саме українців, а не трьох братніх народів – Д. Ч.) та наголошував на необхідності тісного зв'язку археологів та істориків для вивчення історії ранніх слов'ян та Київської Русі. Але, як науковець, Л. М. Славін жодним чином ні у своєму виступі, ні у своїх дослідженнях не вказував на пряме походження, а мав на увазі саме коріння українського народу, певні елементи

культури, що простежувалися у різних археологічних культурах, а потім перейшли до традиційного українського мистецтва.

Лазар Мойсейович наголошував на деяких паралелях, що прослідковувалися від археологічних культур до українських традицій: «Чи знають товариші історики, що українська хата-мазанка своїм корінням йде до тих жителів, які були на нашій території в епоху Трипільської культури. На півдні вони є, а на півночі немає. Чи знаєте Ви, що в українському мистецтві є елементи Київського мистецтва ... це не випадково. Це факти і їх не десятки, а сотні. Вони відомі археологам і не тільки археологам, а й сторикам, які цікавляться археологією»³⁹. У документі виступ Л. М. Славина зберігся не повністю. І у подальших своїх публікаціях науковець значно обережніше висловлював свою позицію.

Апогеєм гострої критики в академічній історичній науці УРСР стало прийняття постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 року про незадовільну роботу Інституту історії України⁴⁰, жорстко піддавалися критиці наукові праці співробітників установи. Цією постановою вищі партійні органи визначили напрям роботи академічних історичних установ на наступні роки. Цей документ став узагальненням усіх звинувачень, які закидалися українським радянським історикам протягом означеного періоду. На думку Олексія Яся, саме ця постанова «остаточно поховала кволі паростки повоєнного оптимізму й рожеві сподівання тодішніх інтелектуалів»⁴¹. Але цей процес мав значно глибші наслідки, ніж просто боротьба з «непокірними».

Як зазначалося, перед вченими постало завдання: розкритикувати свої «хибні» і «помилкові» уявлення про історичні процеси на території Радянської України і в результаті написати працю з історії УРСР згідно «єдиного правильного» трактування історії – Сталінського.

³⁶ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 2... - С. 54.

³⁷ Проте ця теза стосується як раз періоду сталінізму (до початку 1950 рр.). Починаючи з середини 1950 рр., наприклад, археологи почали брати участь у міжнародних експедиціях та конференціях, закордонних стажуваннях (в переважній більшості до країн народної демократії). Але не зважаючи на це, все ж таки, наукова ізольованість залишалась.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 385 (Стенограммы совещаний по вопросам истории Украины), арк. 180-182.

³⁹ Там само, арк. 181.

⁴⁰ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. – 1947. – №8. – С. 1-10.

⁴¹ Історик і Влада ... - С. 208.

За місяць на партійних зборах Інституту історії Л. М. Славіна було звинувачено в повному ігноруванні всіх засад марксизму⁴². Обвинувальні тези базувалися на тому, що:

1) Поділ найдавнішого етапу історії людства він заснував не на формаційному підході, застосувавши класичну для археології періодизацію: палеоліт, мезоліт, тощо. Нібито такий поділ не вписувався у «історичний розвиток первісно-комуністичних та первісно-общинних відношень».

2) Сама назва розділу «населення України з давніх часів до створення Київської держави» несе в собі величезну помилку. Проте, розпинаючись у критиці оратор просто сам випустив слово «території» з назви розділу.

3) найстрашніше, що для підтвердження тягіння Л. М. Славіна до позицій М. С. Грушевського було перекручено тезу про спільний вихідний період в історії білоруського, російського, українського народу в IV-V столітті. У інтерпретації Полухіна (ініціали невідомі Д. Ч.) Лазар Мойсейович вказав, що український народ існував вже у IV столітті.

Безпосереднім результатом цькування стали пошуки помилок в викладанні історії у вищих навчальних закладах. 17 вересня 1947 року було видано «Обіжник Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР про боротьбу з проявами націоналізму у викладанні історії України»⁴³. Згідно з зазначеним документом у Вищих навчальних закладах зобов'язували представників адміністрації посилити контроль над викладанням суспільних наук, переглянути всі програми та робочі плани викладачів, особливо історичних дисциплін, але, фактично це означало тотальний контроль над викладачами, а саме:

1) Систематично стенографувати лекції і семінари всіх членів кафедри, стенограми лекцій рецензувати і наслідки обмірковувати на кафедрі.

2) Установити, що кількість стенограм лекцій і семінарів кожного викладача повинна бути не

менше як два-три (за семестр). Стенограми і рецензії повинні в належному вигляді зберігатися на кафедрі, а другий примірник стенограм та рецензії надсилається в Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР»⁴⁴.

Гострої критики зазнала кафедра історії України КДУ імені Т. Г. Шевченка, де працювали більшість авторів вищезазначених праць⁴⁵, але, роботу кафедри археології та її завідувача Л. М. Славіна наводили у приклад. Проте були висловлені критичні зауваження до викладу лекційного матеріалу та поза аудиторної роботи: «У програмах і робочих планах слід врахувати питання пріоритету радянської науки і критики псевдонаукових буржуазних вчень і т. д.»⁴⁶; «Недостатньо добре була поставлена ідейно-політична робота: мало ставилося питань про критику псевдонаукових теорій»⁴⁷. Ця критика висловлювалась більше у формі побажань до роботи в майбутньому та, у порівнянні з іншими історичними кафедрами, була подана у досить м'якій формі.

Отже, Лазар Мойсейович Славін після переїзду до Києва 1938 року активно включився не тільки в археологічну науку УРСР, а й долучився до роботи Інституту історії України в якості члена авторського колективу ряду видань інституції. Кінець 1930 – початок 1950 рр. є періодом узагальнення доробку української радянської історичної науки. Але, піднесення патріотизму після завершення Другої світової війни, нові процеси з пошуку «шкідників», «шпигунів» та «ворогів народу», та апогей боротьби з «українською буржуазною наукою» (в першу чергу з історичною концепцією М. С. Грушевського), стали приводом до гострої критики представників історичної науки, що працювали в межах Академії наук УРСР. Результатом цього процесу стало вилучення праць багатьох українських науковців із загального доступу на довгі роки (фактично до проголошення незалежності України

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 744 (Протоколи, докладні записки, інформація о проведеннях партсобраніях в інститутах АНкадемії наук УССР в святі с постановленим ЦК КП (б)У «о политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины АН УССР»), арк.3-4.

⁴³ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 2... - С. 93-100.

⁴⁴ Там само. - С. 99.

⁴⁵ Державний архів міста Києва, ф. р-1246, оп. 13, спр 45 (Протоколи нарад і пленарних засідань членів кафедр факультету за 1946-47 учб. рік), арк. 1.

⁴⁶ Там само, спр. 156 (Протоколи №№ 1-16 засідань кафедри археології за 1948-49 учб. рік), арк 19.

⁴⁷ Там само.

1991 року) та перебудови всієї історичної науки відповідно до засад, які нав'язувалися політичною Комуністичною партією. Л. М. Славін, як представник академічної науки, мав переписати свою частину підручника з історії України, який так і не був надрукований. У той же час, як викладач та завідувач кафедри археології КДУ імені Т. Г. Шевченка, він мав будувати роботу кафедри (в першу чергу робочі плани та

самі лекції і семінари) відповідно до ідеологічних засад сталінського варіанту трактування марксизму. Не зважаючи на всі перешкоди у своїй науковій і науково-педагогічній діяльності Л. М. Славін залишався в першу чергу дослідником та педагогом. І для можливості продовжувати свої наукові дослідження та викладання він мав підлаштовуватися під вимоги тогочасних реалій в науці.

References

Wetstein R.S. The man who inspired people. / R. Wetstein // World of Olbio. Prof. Lasarus Slavin 90th anniversary. – Kyiv – 1996. – p.49-51.

The Archaeological Institute of National Academy of Science of Ukraine. 1918–2014 / chief editor P. Tolochko – Kyiv: Publishing house «ADEF-Ukraina». – 2015. – 668 c.

The Ukrainian History Institute of National Academy of Science of Ukraine. Documents and materials. 1936–1991: In 2 books. Book 1. 1936–1947/ chief editor V. Smoliy; author team: G. Boriak, O. Reyent, V. Smoliy, O. Uporyadkin, O. Rublyov, O. Yurkova — Kyiv: The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine. – 2011. – 630 p.

A historian and the regime. Collegial monography / chief editor V. A. Smoliy; Art director, I. Kolesnyk; Author team: V. Andreev, O. Bohdashina, V. Vaschenko, I. Verba, D. Vyrskiy, L. Zashkilnyak, Y. Kalakura, A. Kyrydon, Y. Kiselyova, V. Masnenko, V. Osin, A. Ostryanko, S. Svitlenko, O. Udot, V. Yaremchuk, O. Yas National Academy of Sciences of Ukraine. The Institute of History of Ukraine. – Kyiv: The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. – 543 p.

History of the National Academy of Science of Ukraine, 1941-1945. – Part 1: Documents and materials/ chief editor: O On Onyschenko. National Academy of Sciences of Ukraine. Vernadsky National Library of Ukraine; The Institute of archive science; Mykhailo Hrushevsky Institute of Archeography and Source criticism. – Kyiv, 2007. – 808 c.

History of Ukraine. Vol. 1 / Academy of Sciences of Ukrainian SSR. The Institute of History of Ukraine; The Institute of archaeology. Editor: M. Petrovskiy. – Ufa: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1943. – 330 p.

The abridged history of Ukraine / Author team: S. Belousov, K. Guslystiy, M. Petrovskiy. O. Ogloblin, M. Suprunenko, F. Yastrebov Academy of Sciences of Ukrainian SSR. The Institute of History of Ukraine. – Kyiv: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1940. – 412 p.

Korpusova V.M.. Lazarus Slavin as a director of The Archaeological Institute of Ukraine / V. Korpusova // Archaeology. – 2007. – № 1. – P. 31- 39.

Korpusova V.M.. Lazarus Slavin as a director of The Archaeological Institute of Ukraine / V. Korpusova // World of Olbio. Prof. Lasarus Slavin 90th anniversary.– K., 1996. – p. 24 – 31.

An essay on The history of Ukraine / Author team: K. Guslystiy, L. Slavin, F. Yastrebov. Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Institute of History, The Institute of archaeology. – Ufa: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1942. – 212 p.

Pioro I.S. The phenomenon of the department of archaeology within the constraints of realities of Soviet Ukraine/ I. Pioro // World of Olbio. Prof. Lasarus Slavin 90th anniversary.– Kyiv. – 1996. – p. 48.

Slavin L.M. 25 years of archaeological research of the Academy of sciences of Ukrainian SSR/L. Slavin// Archaeology – 1947 – vol.1. – p. 65-84.

In the grips of totalitarianism: First 20 years of The Institute of History of Ukraine (1936-1956): In 2 part. Part. 1/ BV. Smoliy, The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, CDAGO Ukraine; Author team: R. Pyrig, T. Grytsenko, V. Mazur. – Kyiv : Publishing house of The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 1996 – 144 p.

In the grips of totalitarianism: First 20 years of The Institute of History of Ukraine (1936-1956): In 2 part. Part. 2/ B. A. Смолій, Інститут історії України National Academy of Sciences of Ukraine, CDAGO Ukraine; Author team: R. Pyrig, T. Grytsenko, V. Mazur. – Kyiv: Publishing house of The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 1996. – 247 p.

Shovkoplyas I.G. Development of Soviet archaeology in Ukraine (1917 – 1966) / I. Shovkoplyas. – Kyiv: Naukova dumka. – 1969. – 343 p.

Commemorative collection of works dedicated to the 30th anniversary of the Great October Socialist Revolution – Kyiv: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1947. – 386 p.